

11^ο Συνέδριο «Ελληνική Γλώσσα και Ορολογία»
Αθήνα, 9-11 Νοεμβρίου 2017
(<http://www.eleto.gr/gr/Conference11.html>)

Σάββατο, 11 Νοεμβρίου 2017, 16:50–19:00

Ανοικτή συζήτηση:

Γλώσσα και ορολογία στη λογοτεχνία

(Γλωσσικά και ορολογικά ζητήματα που αντιμετωπίζουν οι συγγραφείς και οι μεταφραστές όταν καταπιάνονται με αντικείμενα ειδικών θεματικών πεδίων)

Παροιμίες, παροιμιακές εκφράσεις και μετάφραση

Νίκος Σαραντάκος
(sarant@pt.lu)

Οι παροιμίες και οι παροιμιακές εκφράσεις θέτουν ιδιαίτερες προκλήσεις στον μεταφραστή –και ιδίως τον μεταφραστή λογοτεχνίας, αφού αυτά τα σχήματα ευδοκιμούν κυρίως στην πεζογραφία και σε άλλα είδη έντεχνου πεζού λόγου (απομνημονεύματα, χρονογραφήματα κτλ.) Βέβαια, δεν είναι ομοιογενής η παρουσία τους –κάποιοι συγγραφείς αποφεύγουν παροιμίες και εκφράσεις ενώ άλλα έργα βρίθουν από παροιμιακό λόγο, όπως π.χ. το *Τρίτο στεφάνι* του Κώστα Ταχτσής από το οποίο και θα αντλήσω κάποια παραδείγματα στη συνέχεια.

Μίλησα για παροιμιακές εκφράσεις· μια και βρισκόμαστε σε συνέδριο ορολογίας, να πω ότι εδώ επικρατεί ορολογική σύγχυση, αφού πολλοί τις αποκαλούν «ιδιωματικές», όρος ο οποίος όμως είναι προτιμότερο να χρησιμοποιείται για τα διαλεκτικά στοιχεία των ιδιωμάτων· έτσι ο Μ. Τριανταφυλλίδης πρότεινε τον όρο «ιδιωτισμοί», άλλοι μιλούν για «φρασεολογισμούς», άλλοι για «παγιωμένες εκφράσεις» και άλλοι για παροιμιακές εκφράσεις, όρο που θα κρατήσω στη σημερινή εισήγηση για να δείξω τη συνάφεια με τις παροιμίες, αφού η διαχωριστική γραμμή ανάμεσα σε παροιμίες και τις παροιμιακές εκφράσεις δεν είναι και τόσο ξεκάθαρη.

Ένας τρόπος για να διακρίνουμε την παροιμία από την παροιμιακή έκφραση είναι η *κλιτότητα*, δηλαδή αν κλίνονται. Η παροιμία χρησιμοποιείται ως έχει, στερεότυπη, διότι αποτελεί αυτοτελή φράση: *Κάλλιο πέντε και στο χέρι παρά δέκα και καρτέρει. Κάνε το καλό και ρίξτο στο γιαλό. Από Μάρτη καλοκαίρι κι από Αύγουστο χειμώνας.* Η παροιμιακή έκφραση εντάσσεται σε ευρύτερες φράσεις και, πάντως, κλίνεται: *Μου έβαλε τα δυο πόδια σ' ένα παπούτσι* (με πίεσε, με έφερε σε δύσκολη θέση, μου επιβλήθηκε). *Ο καινούργιος προϊστάμενος τούς έβαλε τα δυο πόδια σ' ένα παπούτσι. Πρόσεξέ την, θα σου βάλει τα δυο πόδια σ' ένα παπούτσι.*

Μια άλλη διαφορά ανάμεσα σε παροιμίες και εκφράσεις, και σε αυτή τη διαφορά θα εστιαστούμε περισσότερο, είναι η *μεταφρασιμότητά* τους, δηλαδή αν επιδέχονται μετάφραση και ποιου είδους μετάφραση επιδέχονται.

Οι παροιμίες επιδέχονται μετάφραση κατά λέξη και για τον λόγο αυτό έχουμε συλλογές παροιμιών «απ' όλον τον κόσμο». Γνωρίζουμε άλλωστε διεθνείς παροιμίες, που συνήθως ξεκίνησαν από τα αγγλικά, και διαδόθηκαν σε όλες σχεδόν τις γλώσσες: *time is money, ο χρόνος είναι χρήμα. Δεν μπορείς να φτιάξεις ομελέτα αν δεν σπάσεις αυγά. Μια φωτογραφία αξίζει όσο χίλιες λέξεις.* Βέβαια, αυτές οι παροιμίες κυρίως στον δημοσιογραφικό λόγο εντοπίζονται.

Αλλά και στη λογοτεχνία, δόκιμοι μεταφραστές μεταφράζουν τις παροιμίες κατά λέξη. Ο Καζαντζάκης βάζει τον Ζορμπά να χρησιμοποιεί μια παροιμία και να το δηλώνει ρητά: *Εμείς λέμε στο χωριό μας «Μονάχα το κλεψίμιο κρέας έχει νοστίμια»* (106) Και ο Carl Wildman μεταφράζει: In our village we say “Only stolen meat is tasty” (88) Και σε άλλο σημείο, «Όσο θες στου κουφού την πόρτα βρόντα», με αντιμετάθεση κάποιων λέξεων (132) και στη μετάφραση *You can knock for ever on a deaf man’s door* (113), κι αν αναζητήσετε τη φράση στο Διαδίκτυο θα τη δείτε να φιγουράρει σε αρκετές συλλογές παροιμιών ή ωραίων ρήσεων.

Αντιθέτως, η παροιμιακή έκφραση σπανίως μεταφράζεται κατά λέξη. Αν πούμε «κλότσησε τον κάδο», ή θα εκληφθεί κυριολεκτικά ή θα ξενίσουμε τον αναγνώστη δυσάρεστα. Θα πούμε «τα τίναξε» ή «τίναξε τα πέταλα» ή «πέθανε». Παρομοίως, αν έχουμε να αποδώσουμε το *he was caught red-handed* θα πούμε «τον έπιασαν στα πράσα», αποδίδοντας με μια αντίστοιχη ελληνική παροιμιακή έκφραση, ή «τον έπιασαν επ’ αυτοφώρω» καταφεύγοντας σε κυριολεκτική μετάφραση.

Αυτές είναι οι δυο λύσεις που έχει ο μεταφραστής: αντίστοιχη παροιμιακή έκφραση ή κυριολεκτική μετάφραση. Σχεδόν ποτέ δεν κάνουμε μετάφραση κατά λέξη, σε αντίθεση με τις παροιμίες. Υπάρχει ωστόσο μια εξαίρεση, που θα την αναφέρω στο τέλος.

Και ας δούμε μερικά παραδείγματα από διάσημα έργα.

Στο *Τρίτο στεφάνι*, του Κώστα Ταχτσή, στο πρώτο κεφάλαιο, η ηρωίδα-αφηγήτρια ελεεινολογεί την κόρη της και τη συγκρίνει με τον εαυτό της: *Στην ηλικία της έπιανα πουλιά στον αέρα*. Ο Leslie Finer φυσικά δεν μεταφράζει κατά λέξη αλλά βρίσκει αντίστοιχη αγγλική έκφραση: *At her age I was as bright as a button*. Και από τον Ζορμπά: ωστόσο να λάβω απόκριση θα κάθουμαι στα κάρβουνα (186): *Until I have your answer, I’ll be on tenterhooks* (164).

Όταν δεν υπάρχει αντίστοιχη έκφραση, ή δεν θέλουμε να τη χρησιμοποιήσουμε, θα αναγκαστούμε να μεταφράσουμε κυριολεκτικά. Πάλι από το *Τρίτο στεφάνι*:

Καμιά φορά αμφιβάλλω αν την ήξερα ακόμα κι εγώ η ίδια κι ας είχαμε φάει μαζί ψωμί κι αλάτι...

Sometimes I wonder if I really knew her myself, in spite of everything we went through together.

Ο Finer μεταφράζει κυριολεκτικά, επιφυλασσόμενος να αναπληρώσει αλλού τη χαμένη ιδιωματικότητα. Και σε άλλο σημείο, πάντοτε από το πρώτο κεφάλαιο: *Έγινα μπαρούτι, I was furious*.

Αλλά βέβαια αυτά προϋποθέτουν ότι είναι σαφής και διάφανη η σημασία της παροιμιακής έκφρασης. Αυτό δεν συμβαίνει πάντοτε, ιδίως όταν μεταφράζουμε παλιότερη, κλασική λογοτεχνία.

Στον πρώτο τόμο των *Αθλίων*, στο δεύτερο κεφάλαιο του τρίτου βιβλίου, ο Βίκτωρ Ουγκό παρουσιάζει τέσσερις φοιητές και τέσσερις κοπέλες, από τις οποίες η μία, η Φαντίνα, πρόκειται να πρωταγωνιστήσει στο μυθιστόρημα. Οι άλλες τρεις είναι η Φαβουρίτα, η Ζεφίνα και η Ντάλια και το απόσπασμα που μας ενδιαφέρει μιλάει για τη Φαβουρίτα και τον πατέρα της.

Son père était un vieux professeur de mathématiques brutal et qui gasconnait ; point marié, courant le cachet malgré l’âge. Ce professeur, étant jeune, avait vu un jour la robe d’une femme de chambre s’accrocher à un garde-cendre ; il était tombé amoureux de cet accident. Il en était résulté Favourite.

Ο πρώτος μεταφραστής των *Αθλίων* στα ελληνικά ήταν ο Ιωάννης Ισιδωρίδης Σκυλίσσης ή Σκυλίτσης. Ο Σκυλίτσης δημοσίευσε μετάφραση των *Αθλίων* σε συνέχειες στην εφημερίδα *Ημέρα* (βλ. εικόνα) την ίδια χρονιά της έκδοσης του γαλλικού πρωτοτύπου, το 1862. Λίγο αργότερα η μετάφραση εκδόθηκε σε βιβλίο, στη Βιέννη, με κάποιες μικροδιαφορές.

Ο πατήρ της ήτο γέρων τις καθηγητής τών μαθηματικών, άνθρωπος δύστροπος και κομπορρήμων. Ανυμφος, και έτρεχεν ακόμη εις τας παραλυσίας μ' όλην την ηλικίαν του. Νέος ών, είδεν μίαν ήμέραν θαλαμηπόλον τινά, της οποίας ή έσθής είχεν εμπλεχθή εις έν έπιπλον· τις οίδε πώς τόν έφάνη τούτο, και από τής στιγμής εκείνης ηράσθη αυτής της γυναικός, και προήχθη καρπός, ή Φαβουρίτη.

Βλέπουμε ότι ο Σκυλίτσης αποδίδει την έκφραση *courant le cachet* (έτρεχε τη σφραγίδα, κατά λέξη) ως «έτρεχεν εις τας παραλυσίας». Οι διάδοχοι του Σκυλίτση χρησιμοποίησαν τη δημοτική αλλά δεν διαφοροποιήθηκαν στο νόημα:

Μάρκος Αυγέρης, 1921: Αν και γέρος έτρεχε ακόμα στις παραλυσίες.

Μανώλης Σκουλούδης, 1953: Αν και γέρος, του αρέσανε τα ξινά.

Γιώργος Κοτζιούλας, 1955: ... παρά την ηλικία του κυνηγούσε τον ποδόγυρο.

Μαρία Αργυροπούλου, 1970: μόλο που είχε γεράσει τον ποδόγυρο τον κυνηγούσε.

Γιάννης Κουχτσόγλου: Παρ' όλα τα γεράματά του, δεν άφηνε τις παλιογυναίκες.

Μπάμπης Λυκούδης: κυνηγούσε τον ποδόγυρο, παρά την ηλικία του.

Βλέπουμε ότι όλοι οι μεταφραστές, και αναφέρουμε συναδέλφους που είναι πρώτα ονόματα της λογοτεχνίας μας μερικοί, και που έδωσαν μεταφραστικά αριστουργήματα, ομοφωνούν: Ο καθηγητής κυνηγούσε τον ποδόγυρο ή του άρεσαν τα ξινά, ή πιο κυριολεκτικά έρρεπε στις παραλυσίες. Το νόημα είναι το ίδιο, ο γέρο-καθηγητής ήταν ακόμα δραστήριος ερωτικά (εδώ που τα λέμε, ο γέρος του 1820 ή του 1860 μπορεί να ήταν και σαρανταπεντάρης).

Όλοι οι μεταφραστές; Όχι όλοι.

Στη νεότερη μετάφραση των *Αθλίων* (εκδόσεις Ζαχαρόπουλος), ο Κώστας Κριτσίνης αποδίδει ολότελα διαφορετικό νόημα: *παρέδιδε μαθήματα, παρ' όλο που ήταν ηλικιωμένος*.

Με βάση το λεξικό, ο Κριτσίνης έχει δίκιο. Η έκφραση *courir le cachet* σημαίνει ακριβώς «ζω παραδίδοντας ιδιαίτερα», και μάλιστα εννοώντας ότι τα βγάζω δύσκολα πέρα, όπως στο απόσπασμα του Ζολά.

Loc. (usuelle). *Courir le cachet*. Vivre difficilement de leçons particulières. *Professeur ... qui devait doubler ses six mille francs d'appointements en courant le cachet* (Zola, *Au Bonheur des dames*, 1883, p. 447).

Όστε ο γερο-μαθηματικός δεν κυνηγούσε κοριτσόπουλα, αλλά έτρεχε, παρά την ηλικία του, από τη μια στην άλλη άκρη του Παρισιού, να παραδίδει ιδιαίτερα -μεροδούλι μεροφάι διότι δεν θα είχε και τίποτα αρχοντόπουλα για πελάτες.

Πάντως, προς υπεράσπιση των προηγούμενων μεταφραστών, να πούμε ότι και σε άλλες γλώσσες κάποιες μεταφράσεις έχουν πέσει στο ίδιο λάθος, που είναι και ευεξήγητο, αφενός από τα συμφραζόμενα και αφετέρου διότι υπάρχει στα γαλλικά η έκφραση *courir le juron*, που θα πει «κυνηγώ τον ποδόγυρο».

Πριν κλείσω, χρωστάω κάτι. Είπα πιο πάνω ότι κατά λέξη μετάφραση παροιμιακής έκφρασης δεν γίνεται «σχεδόν ποτέ». Ωστόσο, παροιμιακές εκφράσεις μπορεί *κατ' εξαίρεση* να μεταφραστούν κατά λέξη όταν η εικόνα τους είναι πολύ ζωντανή έτσι που η σημασία να είναι ξεκάθαρη, ιδίως όταν υπάρχει μεγάλη ανισότητα ανάμεσα στη δύναμη των δύο γλωσσών και δεν υπάρχει αντίστοιχη έκφραση στη γλώσσα υποδοχής. Έτσι, η «καυτή πατάτα» και οι «σκελετοί στη ντουλάπα» πέρασαν στα ελληνικά ακριβώς επειδή η ισχύς της αγγλικής είναι καταθλιπτική για όλες τις άλλες γλώσσες και επειδή δεν είχαμε αντίστοιχη ελληνική έκφραση. Πιο δύσκολο είναι να περάσει ο αγγλισμός όταν υπάρχει αντίστοιχη έκφραση, κι έτσι παρά τις πολύχρονες άοκνες προσπάθειες διάφορων δημοσιογράφων οι περισσότεροι ομιλητές αρνούμαστε διαρρήδην «να μπούμε στα παπούτσια» του συνομιλητή μας. Προτιμάμε ελληνοπρεπώς να μπαίνουμε στο πετσί του ή να ερχόμαστε στη θέση του.